

УДК 347.674.7

ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВА НА ОBOB'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ У СПАДЩИНІ

Досліджено значення інституту обов'язкової частки у спадщині в системі спадкового права, окреслено особливості правового регулювання цього інституту у різних країнах, правову природу обов'язкової частки в системі інститутів спадкового права.

Ключові слова: право на обов'язкову частку у спадщині, спадкування за заповітом, спадкове право, спадкоємці, розмір обов'язкової частки у спадщині

Спадкування пов'язане з охороною істотних майнових інтересів. Встановлюючи майнове спадкування між власником–спадкодавцем і спадкоємцями, інститут спадкування забезпечує зміцнення права власності, стійкість і безперервність в розвитку приватної власності фізичних осіб, що сприяє зростанню їх матеріального і культурного добробуту. Оскільки спадкоємцями згідно із законом є родичі, інститут спадкоємства має велике значення і для зміцнення сім'ї.

Свобода заповіту є наріжним каменем спадкового права. Цей принцип, будучи уособленням засад диспозитивності та дозвільного характеру цивільно–правового регулювання у площині спадкового права, логічно впливає як із загальних положень Цивільного кодексу України [1] (далі — ЦК України) (ст. ст. 1, 3, 6 ЦК України), так і з норм Книги VI, зокрема, ст. 1234, якою гарантується право на заповіт кожної фізичної особи з повною цивільною дієздатністю. Разом із цим, кожен принцип не має абсолютного характеру, а зазнає певних обмежень та виключень. За сучасних реалій, змістом цивільно–правових норм, що встановлюють право на обов'язкову частку у спадщині, є перерозподіл спадщини державою в інтересах найбільш соціально незахищених осіб, пов'язаних зі спадкодавцем сімейними, родинними відносинами, у разі незазначення їх у заповіті, усунення заповітом від спадкування або порушення їхніх прав за змістом заповіту.

Не зважаючи на те, що даний інститут є достатньо дослідженим, не склалося єдиної загальноприйнятої думки щодо правової підстави обов'язкової частки майна у спадщині. Аналіз останніх досліджень свідчить, що серед вітчизняних вчених (В. Васильченко, Ю. Заїка, Н. Дьоміна, Я. Турлуковський, Є. Фурса, В. Чуйкова, Л. Шевчук) і досі тривають дискусії щодо визначення правової природи обов'язкової частки у спадщині та її ролі в інституті спадкування за заповітом.

Метою даної статті є визначення правової природи інституту обов'язкової частки у спадщині в системі спадкового права а також окреслено особливості правового регулювання цього інституту у різних країнах.

Принцип свободи заповіту може бути обмежений лише в одному випадку, коли спадкування виконує соціально–забезпечувальну функцію. Йдеться саме про певне коло спадкоємців за законом, яких спадкодавець в силу наявності у них обов'язкової частки у спадщині не може у заповіті позбавити чи обмежити права на спадкування. За сучасних реалій, змістом цивільно–правових норм, що встановлюють право на обов'язкову частку у спадщині, є перерозподіл спадщини державою в інтересах найбільш соціально незахищених осіб, пов'язаних зі спадкодавцем сімейними, родинними відносинами, у разі незазначення їх у заповіті, усунення заповітом від спадкування або порушення

їхніх прав за змістом заповіту.

Більшість статей ЦК України щодо спадкових правовідносин запозичені з положень римського приватного права. Ясність щодо природи спадкування за правом на обов'язкову частку вносить історія розвитку римського приватного права. Для дослідження його положень, які регулювали спадкові відносини, необхідно звернутися до відповідних джерел [2, с. 287].

За часів Римської імперії заповіти були усними, публічними і, як правило, оголошувалися на народних зборах. Одним із принципів римського спадкового права, який присутній і в сучасному регулюванні даних відносин, була свобода заповіту. Хоча заповідач мав право призначити своїм спадкоємцем будь-яку особу, не обов'язково з числа родичів, суворість моральних засад, повага до сім'ї, гласність вчинення заповіту утримували спадкодавця від можливості скористатися своїм правом свободи заповіту попри сімейні інтереси. Спадкоємці, зазвичай, були членами сім'ї заповідача. Проте згодом, зі зміною характеру виробничих відносин, розкладанням старої патріархальної римської сім'ї, послабленням суворості моральних норм та інших факторів свобода заповіту призводила до того, що заповідачі все частіше призначали своїми правонаступниками сторонніх осіб, обходячи найближчих родичів, які своєю працею брали безпосередню участь у створенні спадщини. Так поступово виникла необхідність у певному обмеженні свободи заповіту. Спочатку це зводилося до того, що заповідач, оголошуючи на народних зборах своє розпорядження, зобов'язаний був перерахувати поіменно всіх своїх підвладних (*heredes sui*). При цьому він міг позбавити їх спадщини. Ставка робилася на те, що публічно позбавити спадщини своїх підвладних, насамперед дітей, заповідач не наважиться. Від такого кроку його мала зупинити громадська думка. Практика довела неспроможність таких формальних обмежень вплинути на заповідачів — вони все частіше наважувалися позбавляти своїх найближчих родичів спадщини, привселюдно оголошуючи про це. Потрібні були більш радикальні методи. Їх виробила практика центумвіральних судів, до компетенції яких входив розгляд спорів про спадкування. З'явилося правило, за яким заповідач був зобов'язаний не тільки перелічити найбільш близьких родичів, а й визначити їм у заповіті певну (обов'язкову) частку спадщини. У супротивному випадку обійдений спадкоємець мав право пред'явити спеціальний позов про порушення заповідачем моральних обов'язків. Преторська практика визначила коло осіб, які мали право на обов'язкову частку у спадщині незалежно від змісту заповіту. Крім безпосередньо підвладних, до цього кола стали відносити ще й емансипованих дітей (з певної причини звільнених від батьківської влади). Пізніше, у класичний період, право на обов'язкову частку одержали всі низхідні та висхідні родичі безумовно, а повнорідні та єдинокровні брати і сестри заповідача — за умови, що спадкоємцями були визначені недостойні особи. Обов'язкова частка визначалася четвертинною законною часткою, тобто однією четвертою тієї частки, яку спадкоємець одержав би в разі спадкування за законом. За наявності поважних причин (посягання на життя заповідача, одруження дочки без згоди батьків до 25 років тощо) заповідач міг позбавити спадкоємця і права на обов'язкову частку [3, с. 26].

Джерела містять свідчення Папініана: «Про заповіт говорить, що він складений не за правом, якщо не були дотримані правові ритуали; або він стає нікчемним, якщо був обійдений син, що знаходився під владою домовладки; або він знесилюється іншим заповітом, на підставі якого може з'явитися інший спадкоємець, або через природження «свого спадкоємця»; або він виходить із застосування через те, що спадщина не прийнята» [4, с. 93]. У результаті, за преторським правом рідні діти заповідача мали бути або призначені спадкоємцями, або прямо проголошені такими, що позбавляються спадщини. Однак, пізніше, якщо в заповіті вони не були згадані, то такий заповіт не визнавався недійсним. Такі спадкоємці отримували свою частину спадкового майна відповідно до рішення суду. У цьому разі йшлося про спадкування проти заповіту, а не про спадкування без заповіту.

Проаналізувавши хід утвердження інституту отримання найближчими родичами спадкодавця певної частини його майна, не важко знайти відповіді на дискусійні питання.

Як вбачається, з появою необхідності забезпечення прав певних осіб на спадкове майно, заповідача зобов'язували визначити їх своїми спадкоємцями. Тобто, спадкування ними відбувалося за заповітом. Але згодом, через неефективність даного регулювання, держава надала можливість обійденим особам, визначеним законом, оскаржити рішення заповідача і отримати свою обов'язкову частку через суд. Сьогодні ж держава повністю взяла на себе функцію надання визначеним особам частини майна спадкоємця, незалежно від змісту заповіту [5].

Слід зазначити, що правила про обов'язкову частку (або її аналогах) містяться практично у всіх законодавствах цивілізованих країн. Французьке законодавство припускає існування резервної частки, що призначається найближчим нисхідним і висхідним родичам (ст. 913, 914 Французького цивільного кодексу). Внесені від 3 грудня 2001 року зміни стосувались права на одержання обов'язкової частки і тому з подружжя, що пережив [6, с. 960]. Аналогічно вирішене питання в законодавстві Швейцарії — лише розширено коло родичів, що мають право на резерв за рахунок братів, сестер і подружжя, що пережило, спадкодавця (ст. 471 Швейцарського цивільного кодексу) [7, с. 539]. Законодавство Німеччини припускає “обов'язкову частку” тільки у випадку, якщо інтереси низхідних родичів, батьків та іншого з подружжя не забезпечені належним чином у заповіті. Обов'язкова частка може бути витребувана особами, що мають право на її одержання, у судовому порядку протягом трьох років з моменту, коли вони дізналися про відкриття спадщини та за наявності заповіту, що не враховує їх інтерес [8, р. 10]. В англійському законодавстві Закон від 1938 року надав іншому із подружжя, що пережив, неповнолітнім і непрацездатним дітям право просити суд про призначення останнім розумного утримання із складу спадкового майна, якщо таке утримання не забезпечено заповітом. Закон 1975 року додав у перелік таких осіб колишнього з подружжя спадкодавця, що не вступив в інший шлюб, усіх, у тому числі ненароджених й усиновлених дітей спадкодавця, утриманців [9, р. 132]. У США свобода заповіту обмежується на користь того з подружжя, що пережив. У деяких штатах (сімейне законодавство, у тому числі й спадкове право, віднесено до ведення штатів) останній має право на одержання “розумного утримання”, звичайно протягом обмеженого строку [9, р. 110].

На неоднорідність європейського законодавства щодо питання регулювання обов'язкової частки звертає увагу і Європейська комісія в Зеленій книзі (Спадкування й заповіти) [10]. У ній, зокрема, відзначається, що правові системи всіх країн-учасниць здійснюють захист родичів спадкодавця, усунутих від спадкування. Найчастіше такий захист приймає форму обов'язкової частки, але такий механізм не визнаний одногосно всім Європейським Союзом.

З урахуванням такої думки Європейської комісії можна зробити висновок про те, що призначення певного утримання тому з подружжя, що пережив, і дітям спадкодавця не є в чистому виді обов'язковою часткою. Такий висновок може бути обґрунтований й історично. Виділення певного утримання членам родини спадкодавця пов'язане з майновими сімейними правами, а не із цивільними. Щодо цього протилежними є категорія виділення частки майна в цивільному праві й категорія призначення певного утримання, схожого з інститутом аліментів у сімейному праві. На нашу думку, не можна відкидати існування у даному випадку спадкових правовідносин і право на обов'язкову частку пов'язувати виключно із аліментними відносинами, оскільки право на таку частку може виникнути в особу лише після смерті спадкодавця, що склав заповіт, та вже в іншу чергу у зв'язку із тим, що ця особа знаходилась на утримання особи, що померла, оскільки ЦК України також передбачені випадки, коли особі може бути відмовлено у спадкуванні, а також випадки, коли розмір обов'язкової частки може бути зменшений.

Отже, положення про обов'язкову частку прямо пов'язані із загальними засадами спадкового права. Так, ще І. О. Покровський указував на зворотні сторони заповідальної волі. Він підкреслював, що спадкодавець може мати близьких родичів, для яких він є єдиними годувальником, які за життя останнього мали навіть право вимагати утримання

і які із його смертю втрачають, можливо, єдине джерело до існування [11, с. 298].

Якщо можна вважати право на обов'язкову частку майна у спадщині певним регулятором змісту заповіту, то чи доречно в цьому випадку говорити про спадкування за заповітом? Результатом регулювання даних питань у Римській імперії стала можливість спадкувати за рішенням суду. Заповіт при цьому залишався в силі, але ці особи спадкували “проти заповіту”, “всупереч ньому”. Тобто, ми можемо говорити про те, що спадкування певними особами обов'язкової частки спадкового майна поступово перейшло від порядку спадкування за заповітом до порядку спадкування за рішенням суду, а сьогодні дійшло і до порядку спадкування за законом.

Дискусія, яка точиться навколо спадкування за правом на обов'язкову частку, стосується природи даного інституту спадкового права. Обговорюється питання, до якого виду спадкування слід відносити спадкування за правом на обов'язкову частку. Основних точок зору тут три: спадкування за правом на обов'язкову частку є різновидом спадкування за заповітом, різновидом спадкування за законом або окремим, третім видом спадкування.

Чинний ЦК України розрізняє два види спадкування: за законом і за заповітом. То, чи можна спадкування за правом на обов'язкову частку віднести до якогось з них або виокремити його в окремий вид?

Спадкування за заповітом — це визначений фізичною особою порядок розподілу свого майна між спадкоємцями на випадок смерті (ст. 1233 ЦК України). Спадкування за правом на обов'язкову частку застосовується щодо визначених у законі спадкоємців тільки при спадкуванні за заповітом. При спадкуванні за законом цей порядок не може мати місце, оскільки втрачається його мета — забезпечити визначене коло спадкоємців частиною майна спадкодавця, навіть якщо спадкодавець умисно позбавив їх спадщини.

Найпоширенішим доводом того, що спадкування за правом на обов'язкову частку слід відносити до спадкування за заповітом, є розташування ст. 1241 у главі 85 ЦК України під назвою “Спадкування за заповітом” [12, с. 98].

Не можна не погодитися, що спадкування за правом на обов'язкову частку є елементом процесу спадкування за заповітом. Саме цим і обумовлено розташування ст. 1241 у главі ЦК України, присвяченій спадкуванню за заповітом. Але чи можна на цій основі стверджувати, що спадкування за правом на обов'язкову частку за своєю природою є різновидом спадкування за заповітом?

Проти віднесення спадкування за правом на обов'язкову частку саме до спадкування за заповітом можна навести наступні факти.

Якщо спадкоємці за правом на обов'язкову частку не зазначені в заповіті, вони не є спадкоємцями за заповітом. Оскільки спадкування за заповітом стосується лише осіб, визначених спадкодавцем у заповіті, то спадкоємці за правом на обов'язкову частку, які не визначені спадкоємцями за заповітом, мають відношення лише до спадкування за правом на обов'язкову частку, а процес спадкування за заповітом їх не стосується [5].

У разі, якщо спадкоємці за правом на обов'язкову частку зазначені в заповіті як спадкоємці, вони стають учасниками двох процесів спадкування — за заповітом та за правом на обов'язкову частку. Тобто спадкування за правом на обов'язкову частку все одно відбувається незалежно від спадкування за заповітом.

Існує думка, що спадкування за правом на обов'язкову частку не можна відносити ані до спадкування за заповітом, ані до спадкування за законом. Дійсно, спадкування за правом на обов'язкову частку має ряд особливих характеристик, які відрізняють цей порядок від спадкування за законом та за заповітом [13, с. 107].

Наприклад, спадкування за правом на обов'язкову частку відбувається, хоча і лише при спадкуванні за заповітом, але формально самостійно. Спадкоємці за правом на обов'язкову частку виступають у цій ролі незалежно від того, чи є вони ще й спадкоємцями за заповітом.

Щодо спадкування за законом, то це визначений державою порядок розподілу спадкового майна між спадкоємцями, який застосовується у разі відсутності заповіту. Це, по суті, визначення державою того, до кого із спадкоємців та в яких частинах

переходить майно померлого, якщо спадкодавець не виразив своєї волі щодо того, кому він бажає передати своє майно після смерті. Спадкування за законом застосовується, якщо немає письмового нотаріально завіреного розпорядження особи (заповіту), в якому визначено спадкоємців, до яких майно має перейти після смерті заповідача. При спадкуванні за законом спадкування за правом на обов'язкову частку не застосовується, тому що в цьому немає потреби. Розподіл майна спадкодавця і так відбувається між тими особами, які мають право на обов'язкову частку, якби спадкування відбувалося за заповітом. За віднесення спадкування за правом на обов'язкову частку до різновиду спадкування за законом говорить схожість змісту цих порядків. Обидва вони визначені нормами права, тобто державою, і не залежать від волі спадкодавця. Мета обох цих порядків — забезпечення майном спадкодавця його найближчих родичів (кола їх майже повністю збігаються). Отже, хоча спадкування за правом на обов'язкову частку є елементом процесу спадкування за заповітом, природа його видається ближчою до спадкування за законом.

На нашу думку, право на обов'язкову частку нерозривно пов'язано із спадкуванням за заповітом у зв'язку із тим, що право на таку частку виникає у особи виключно у тому випадку, коли спадкодавець, що був її утримувачем, не вказав цю особу у заповіті і відповідно особа втратила утримання та засоби до існування.

На нашу думку, не можна відкидати існування у даному випадку спадкових правовідносин і право на обов'язкову частку пов'язувати виключно із аліментними відносинами, оскільки право на таку частку може виникнути в особу лише після смерті спадкодавця, що склав заповіт, та вже в іншу чергу у зв'язку із тим, що ця особа знаходилась на утримання особи, що померла, оскільки ЦК України також передбачені випадки, коли особі може бути відмовлено у спадкуванні, а також випадки, коли розмір обов'язкової частки може бути зменшений.

Отже, положення про обов'язкову частку прямо пов'язані із загальними засадами спадкового права в цілому, а також інститутом спадкування за заповітом зокрема.

Проаналізувавши існуюче законодавство інших країн, можна зробити висновок про те, що існує два основних порядки визначення й дві форми одержання обов'язкової частки:

1. Порядок визначення розміру обов'язкової частки: судовий (у силу наданого права на пред'явлення позову (наприклад, Німеччина, Англія)); позасудовий (у силу вказівки в законі (наприклад, Франція, Швейцарія)).

2. Форми одержання обов'язкової частки можуть визначатись у вигляді певної частки майна (наприклад, Франція щодо висхідних і нисхідних родичів), а також встановлені виплати (наприклад, Англія, США, Франція, відносно того подружжя, що пережив).

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Текст] // ОВУ. — 2003. — №11. — Ст. 461.
2. *Заїка, Ю. О.* Становлення і розвиток спадкового права в Україні [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Заїка Юрій Олександрович. — К., 2006. — 415 арк.
3. *Хутыз, М. Х.* Римское частное право [Текст] : [курс лекций] / отв. ред. С. А. Чибиряев. — М. : Былина, 1995. — 170 с.
4. *Гуцин, В. В.* Наследственное право и процесс в Российской Федерации [Текст] / В. В. Гуцин, Ю. А. Дмитриев. — М. : Эксмо, 2004. — 717 с.
5. *Сураєва, В.* Право на обов'язкову частку у спадщині [Електронний ресурс] / В. Сураєва. — Режим доступу : http://nasledstvo.at.ua/publ/nasledstvennoe_pravo/pravo_na_obov_jazkovu_chastku_u_spadshhini/6-1-0-144.
6. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) [Текст] : [пер. с франц.]. — К. : Знання, 2006. — 1008 с.
7. Гражданское и торговое право капиталистических государств [Текст] : [учебн.] / отв. ред. Е. А. Васильев. [2-е изд. перераб.]. — М. : Международные отношения, 1992. — 554 с.
8. *Kuhn, P.* Petit guide pratique du droit allemande des successions [Text] / P. Kuhn. — Paris, 2004. — 41 p.
9. *Cretney, M.* The Literature of Family Law [Text] / M. Cetney. — Oxford : Irish Jurist, 2005. — 311 p.

10. Демина, Н. Б. Обязательная доля как средство обеспечения прав родственников наследодателя [Электронный ресурс] / Н. Б. Демина // Нотариус. — 2005. — № 4. — Режим доступа : <http://www.lawmix.ru/comm/574>.
11. Покровский, И. А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И. А. Покровский. — М. : Статут, 2003. — 678 с.
12. Фурса, Є. І. Спадкові правовідносини в нотаріальній і судовій практиці [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Фурса Євген Іванович. — К., 2004. — 220 арк.
13. Закиров, Р. Ю. Наследование по завещанию по российскому гражданскому праву [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Закиров Радик Юрьевич. — Барнаул, 2004. — 215 л.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права і процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 6 від 17 січня 2011 року)*

Надійшла до редакції 20.10.2010

Ковальчук А. Н. Правовая природа права на обязательную долю в наследстве

Исследовано значения института обязательной частицы в наследстве в системе наследственного права, определены особенности правового регулирования этого института в разных странах, правовую природу обязательной частицы в системе институтов наследственного права.

Ключевые слова: право на обязательную часть в наследстве, наследование за завещанием, наследственное право, наследники, размер обязательной части в наследстве.

Kovalchuk, A. M. Legal the Nature of the Right to an Obligatory Share in the Inheritance

In article by the author it is investigated values of institute of an obligatory partice in the inheritance in system of the law of succession, features of legal regulation of this institute in the different countries, the legal nature of an obligatory partice in system of institutes of the law of succession are defined.

Key words: the right to an obligatory part in the inheritance, inheritance behind the will, the law of succession, successors, the size of an obligatory part in the inheritance.

